

УРОК НА ТЕМУ «ВОЄННО-ПОЛІТИЧНІ ПОДІЇ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ (1649-1651)»

Історія України, 8 клас

Ігор КОЛЯДА, доктор історичних наук, професор, м. Київ

Мета уроку:

- охарактеризувати становище українських земель наприкінці 1651 р., розкрити основні події, що змінили соціально-політичне становище українських земель;

- формувати в учнів уміння аналізувати та узагальнювати, зіставляти факти й події; закріплювати уміння самостійно працювати з джерелами інформації, аргументовано висловлювати свій погляд на поставлену проблему, розвивати історичне мислення;

- розвивати інтерес до історії своєї країни, виховувати бажання служити інтересам народу України.

Тип уроку: вивчення нового матеріалу.

Вид заняття: лабораторно-практичне заняття.

Хід уроку

I. Актуалізація опорних знань.

Події Національно-визвольної війни розвивалися дуже швидко.

1. Який результат мали перші битви Національно-визвольної війни?
2. Чим закінчилася битва під Пилявцями?
3. Як відбувався похід українського війська в Галичину і які його результати?
4. Які історичні джерела свідчать про мету Національно-визвольної війни?

II. Вивчення нового матеріалу.

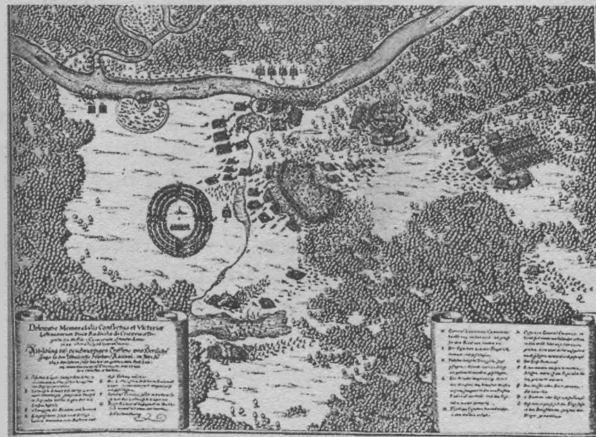
1. Зборівсько-Збараська кампанія 1649 р.

Розповідь. Навесні 1649 р. польські війська, порушивши умови Переяславського перемир'я, розпочали військові дії на прикордонних землях Поділля. Польський уряд мав намір воювати з козаками в кількох напрямках силами польської та литовської армій гетьмана Януша Радзивілла, в напрямку на Київ. Для забезпечення спокою на північних рубежах Б. Хмельницький відправив у Білорусію козацькі полки на чолі з київським полковником Михайлом Кричевським. Битва між козацькими загонами і військами Я. Радзивілла відбулася 21 липня під Лоевом. Козаки зазнали поразки.

З німецької хроніки «Театр Європи», в якій описано події воєнно-політичної історії Європи 1619–1718 рр. (Власов В. Історія України / В. Власов. – К. : Генеза, 2008. – С. 128).

А – табір Януша Радзивілла

Б – табір Михайла Кричевського

План Лівської битви 1649 р.

Завдання.

Опрацюйте перший пункт параграфа теми і покажіть на контурній карті:

- 1) рух Януша Радзивілла з Білорусії на Київ із зазначенням місця зіткнення із козацькими загонами;
- 2) користуючись планом Лівської битви 1649 р. з німецької хроніки «Театр Європи», опишіть місце битви, розміщення військ;
- 3) місце зосередження польських військ на Заході та рух Б. Хмельницького назустріч противнику;
- 4) місця битв 1649 р.

Розповідь. Основні козацькі сили зосереджувалися на Тернопільщині. Саме там – під Збарожем і Зборовом – відбувалися головні військові події весною і влітку 1649 р. Місцем зосередження польських військ було обрано Збараж. 30 червня надійшла українська й татарська кіннота. Розпочалися бойові дії, польський табір було взято в щільну облогу. 27 липня козаки розгорнули генеральний наступ. Наступного дня Б. Хмельницький отримав повідомлення, що з Варшави до Збаражу вирушило головне польське військо на чолі з королем Яном Казимиром. Непомітно для ворога він відійшов з-під Збаражу і рушив назустріч королю до Зборова.

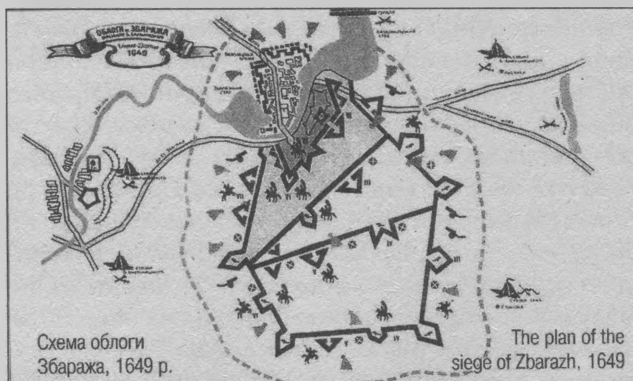
Робота в групах. Клас поділяється на дві групи. Кожна група отримує завдання щодо опрацювання джерела інформації.

1 група.

- 1) Як відбувалася Збараська облога і чим вона закінчилася?

2) Складіть розповідь про Збаразьку облогу, використовуючи опис подій, поданих істориком Миколою Аркасом у книжці «Історія України-Руси», і схему облоги.

Козаки й татари усе стискали облогу, і поляки один за одним кидали їм окопи й переходили ближче до міста. Козаки тісніше обступали їх і за ніч насипали такі високі вати, що з них на вибір можна було вціляти у кого завгодно з-поміж ворогів. ...Облога була така тісна, що навіть і продертися нікуди було. Вже й не стало харчів військового припасу, почали вже й падло їсти, а тут ще й вода у річці засмерділася, бо у ній гнили убиті люди і коні; туди стікала з дощовою водою і усяка нечисть... Воевода Кисіль, що був при війську, просив Хмельницького помилувати поляків, випустити їх, але Хмельницький згадував їм такі тяжкі умовини, як віддати йому Вишневецького та інших начальників, а тоді нехай усе військо виходить і складе свою зброю йому до ніг. Тільки й надії було (у поляків), що на королівське військо. Раз у раз вони благали прийти короля скоріше (Козацькі ватажки та гетьмани України. – Львів, 1991. – С. 64).

2 група.

Опис Зборівської битви у творі М. Аркаса «Історія України-Руси».

...Хмельницький покинув частину свого війська під Збаражем, з рештою подався під Зборов, і там застукав короля з його військом. Літо того року було дуже дощове, багнюка по дорогах стояла дуже велика, річки порозливалися, і трудний для поляків був той похід. ...Вони були певні, що Хмельницький із військом був ще далеко, то не дуже й стереглися. А Хмельницький був вже таки тут. Поляки почали переходити по мостах через річку. Ледве половина їхнього війська перейшла на другий бік і сіла спочити і пообідати, як у Зборові задзвонили в усі дзвони. По тому знаку, як з-під землі, вирости перед переляканими поляками козаки, а з ними й татари, і почалася страшенна різанина. 5 000 поляків, самих панів, не кажучи про слуг, лягло тут трупом. Кров річками текла по рівчаках. Гармати й вози з усяким добром, багато зброї

досталося до рук козаків. ...Як почув король, яка буча зчинилася у його війську... виїхав, вигукуючи: «Ось я, король ваш. Не тікайте, діти мої, не кидайте мене!» Сльози капали з очей короля. ...Тим часом на раді начальників положили послати до хана послів, щоб умовити його одступити од козаків. І се удалося! (Козацькі ватажки та гетьмани України. – Львів, 1991. – С. 64–65).

Завдання.

- 1) Як відбувалася Збаразько-Зборівська кампанія і чим вона закінчилася?
- 2) Складіть розповідь про Зборівську битву, використовуючи документ та ілюстрацію.
- 3) Як ви думаєте, що змусило Б. Хмельницького піти на переговори з Польщею і підписати мирний договір?

2. Зборівський договір.

Завдання.

Ознайомтеся із Зборівським договором від серпня 1649 р. «Декларація Його королівської милості Запорозькому Війську на дані пункти супілки», коротко законспекуйте і підготуйте відповіді на такі запитання: Які території відійшли до Гетьманської держави Б. Хмельницького? Чому, на думку істориків, Зборівський договір не відповідав фактичним успіхам Національно-визвольної війни? Яке він мав значення в історії України?

«1. Його королівська милість своє Запорозьке військо захоче при всяких давніх вольностях і відповідно давніх жалуваних грамот свою жалувану грамоту видає.

2. Лічби війська ... дозволяє мати його королівська милість чотиридесять тисячей Запорозького війська ... і до реєстру вписувати козаків як у добрах шляхетських, так і в добрах його королівської милості.

3. Чигирин, так як є в своєму обрубі, має бути завше при булаві Запорозького війська, який його королівська милість дає і теперішньому гетьманові війська Богданові Хмельницькому...

4. ...не повинен жоден пан чинити помсти й карання.

5. Шляхті, як віри роської, так і римської... його королівська милість із панської своєї ласки пробаचाє і переступ їхній покриває...

6. Військо коронне, де козаки із реєстрового спорядження будуть, у тих місцях становиськ своїх не має мати.

7. Жиди державцями, відкупниками й закупниками християн і жителями не повинні бути в українських містах, де козаки мають свої полки.

8. З огляду на замішання унії, як у Короні Польській, так і у Великому князівстві Литовському, також щодо церковної цілості добр, фундацій, які до них належать, які мали за давніх літ, також і щодо всіх прав церковних, як буде намовлено і постановлено з преосвященним отцем митрополитом київським і з духовенством на найближчому сеймі, щоб на жадання отця митрополита все було дозволено, його королівська милість готовий дотримати, аби кожен тішився із прав та вольностей своїх, і дозволяє мати місце в сенаті преосвященному його милості отцю митрополиту київському.

9. Гідності й усі уряди у Київському, Брацлавському, Чернігівському та Руському воєводствах, а саме воєводства, каштелянства, підкоморства, староства, земські суддівства та інші уряди, також і гродські має роздавати його королівська милість жителям чину шляхетського, відповідно давніх прав та привілеїв, до чого книги й виписи із книг мають видаватися руським письмом, і хоча то недавнім часом така конституція була вийшла, щоб руські письма як у земствах, так і в градах відставити, то щоб та конституція відставлена була, а ті уряди й достоїнності шляхти мають віддаватися шляхті віри руської.

10. У місті Києві, де є упривілейовані роські в школи, отці єзуїти не мають там і по інших українських містах бути фондовані...

11. Горілкою шинкувати козаки не мають, окрім того, що на свою потребу зроблять щось; гуртом вільно йому [козаку] буде продавати, шинки ж медів, пив мають бути згідно звичаю.

12. Вдови залишені козацькі, щоб образи від панів та урядів не мали.

Завдання.

Проілюструйте результати Зборівського договору на контурній карті.

3. Битва під Берестечком.

Розповідь. Влітку 1650 р. і українці, і поляки намагалися ізолювати одні одних дипломатично. Польські дипломати перестерігали Москву перед козаками і перетягли на свій бік Василя Лупула, господаря Молдови. Хмельницький посилив свої зв'язки з кримськими татарами і Оттоманською Портою. Щоб запобігти поширенню польських впливів у Молдові, Хмельницький у серпні 1650 р. відправив велике козацько-татарське військо в

Молдову і змусив Василя Лупула підписати договір та добився від нього обіцянки віддати заміж доньку Розанду за свого сина Тимоша.

Тим часом, коли козаки були у Молдові, 50-тисячне польське військо 20 лютого 1651 р. несподівано напало на Брацлав. У червні відбувся головний бій біля м. Берестечка на Волині. У польській армії налічувалось близько 20 000 найманого німецького війська, набраного з ветеранів Тридцятирічної війни.

Завдання.

1) Опишіть хід битви під Берестечком, використовуючи уривок з роману П. Загребельного «Я, Богдан».

Настав день битви. Велетенські війська виступили одне проти одного і так стояли півдня, не рушаючи, бо я не велів починати бою, поки ворог сам не кинеється на нас, а король і собі тримав своє військо, не пускаючи його вперед. Хто слабіший – не витримає. Лякаючись фортелів Хмельницького, панство вже надумувало відкласти бій на завтра, і тоді король, аби не допустити військо своє до упадку духу, звелів грати в сурми, чотириста ксьондзів вийшло в передні лави і розпочали урочистий спів на честь Богородиці, гримнуло разом кілька десятків гармат, дванадцять полків кварцяного війська, і чотири ополченські рушили проти середини козацького війська, де я поставив Матвія Гладкого, який усе хвалився чисельністю свого полку, і наказного полковника київського Тишка Нагорного, бо Антон Жданович ще не вернувся від султана, де був у посольстві. Орда трималася віддала за нашою серединою, аби встигнути доскочити в те місце, де козацтво пожене шляхту, як то воно за звичаєм бувало в усіх моїх битвах. Та коли ревнули страшим ревом гармати і встала над боївищем чорна хмара... відкрив широке поле для кварцяних полків, де вигарцьовував сам князь Вишневецький, а слідом за ним ще один недруг козацький – Конецпольський. Орда, що звикла ховатися за козацькими спинами, опинилася увіч з роз'юшеним панством, яке вже засмакувало перемогою і рвалося вперед.

2) Проаналізуйте зміст козацької думи і визначте, що стало переломним моментом у битві.

Висипали козаченьки з високої гори,
Попереду сам Хмельницький
на воронім коню.
Ступай, коню, дорогою широко ногами,
Недалеко Берестечко і орда за нами...
Чом кинувся я за ордою й за ханом
під Берестечком,
нащо покинув військо своє?
Знав, що стоять міцно й незрушно,
і вистояли б,

аби не сполошилися від одної іскри.
Народе мій, чому такий легковірний?
Спалахуєш на добре, але й на зло теж.
Чому, чому, народе мій?

3) На основі народної пісні визначте результат битви під Берестечком. Якими засобами проілюстровано масштаб катастрофи?

– Ой чого ти почорніло,
Зеленеє поле?
– Почорніло я од крові
За вольнучю волю.
Круг містечка Берестечка
На чотири милі
Мене славні запорожці
Своїм трупом вкрили;
Та ще мене гайворони
Укрили з півночі –
Ключуть очі козацькі,
А трупу не хочуть...

Реферативне повідомлення учня про Івана Богуна.

Полковника Івана Богуна, який очолював Кальницький (Вінницький) полк, дослідники вважають другим, після Б. Хмельницького, стратегом Національно-визвольної війни. Він брав участь у всіх великих битвах тієї війни. І. Богун вирізнявся особистою хоробрістю, незламною волею. Його бачили скрізь, де кипіла жорстока битва, де була найбільша небезпека. Один із поляків дав Богуну таку характеристику: «Мав удачу лиса, який показує собакам зуби або хвіст; він був дужим і хитрим». Кмітливість І. Богуна не раз рятувала козаків. Так, під час оборони Умані в січні 1655 р. він наказав полити водою вали укріплення, і вони, мов скло, покрилися кригою. Міцна фортеця стала справді неприступною. І. Богун уособлював ту частину козацтва, яка прагнула «не бути ані під королем польським, ані під царем московським».

Завдання.

- 1) Занотуйте основні факти біографії І. Богуна.
- 2) Використовуючи барельєфні зображення на саркофазі Яна Казимира, що відображають сце-

ни битви під Берестечком, опишіть схему ведення бою козацькими загонами.

4. Білоцерківський договір.

Завдання.

Опрацюйте текст Білоцерківського договору і порівняйте його із Зборівським.

1. Лічбу війська реєстрового дозволяємо впровадити і призначаємо на двадцять тисяч, і це військо через гетьмана і старшину має бути реєстроване, і в самих добрах його королівської милості, у воєводстві Київському, нічого не займаючи із Брацлавського та Чернігівського...

2. Те спорядження війська двадцяти тисяч його королівської милості реєстрового має початися за два тижні від сьогоднішньої дати, а закінчитися до Різдва...

3. Коронне військо у Київському воєводстві у містечках, в яких залишатимуться реєстрові козаки, не має відправляти леж, але у воєводствах Брацлавському та Чернігівському, в яких козаків уже не буде...

4. Обивателі у воєводствах Київському, Брацлавському, Чернігівському, до своїх добр, також і самі старости через урядників своїх, приходити мають і відразу ж обіймати всілякі проєкти, корчми, млини, юрисдикції, однак у самому вибранні податків від підданих до того терміну спровадження реєстрів мають затримуватися, щоб ті, котрі будуть реєстровими козаками, тим часом вибралися, і вже тільки ті залишаться, котрі до підданства належатимуть...

5. Чигирин, згідно привілею його королівської милості, має залишатися при гетьмані, і як теперішній гетьман, уроджений Богдан Хмельницький, є з подання та привілею його королівської милості, так і напотім має бути під зверхністю й управою коронних гетьманів, і мають бути упривілейовані...

6. Релігія грецька, котру військо його королівської милості Запорозьке profitetura, має бути утримана в давніх вольностях, згідно давніх прав, [також] катедр, церкви, монастирі та Київський колегіум. Коли б хтось під час того за-

мішання щось мав випросити або під котрим із духовенства, те жодної ваги не може мати, а визнає (латин.).

7. Шляхта римської та грецької релігії, котра під той час змішання була при війську його королівської милості Запорозькому, також і київські міщани, ті всі мають покриватися амністією і утримані при здоров'ї, кондиціях та субстанціях своїх ... Навзаєм, козаки, котрі були при війську його королівської милості, мають залишатися при своїх вольностях, жінках та дітках.

8. Жиди в добрах його королівської милості і в шляхетських, як бували мешканцями та орендаторами, так і тепер мають бути.

9. Орда, яка на той час перебуває в землі, має бути зараз-таки відправлена і уступити із землі, жодної шкоди не чинячи в державах його королівської милості і не ставати кошем на ґрунтах Речі Посполитої ... Також на майбутні часи з ними і зі сторонніми панамі жодних не чинити зносин та конспірацій, але мають залишатись у вірному підданстві його королівської милості та Речі Посполитої цілком і не порушено...

10. Оскільки ніколи військо його королівської милості Запорозьке реєстром не охоплювало рубежів Великого князівства Литовського, то й тепер охоплювати не має, але так, як вище є подано, утримуватися буде в Київському воєводстві.

11. Оскільки Київ є місто столичне і судове, то в ньому якнайменше козаків до реєстру має приїматися...

III. Закріплення та повторення вивченого на уроці.

Колективна робота.

Учитель пропонує учням розглянути ілюстрації, розміщені на дошці, і встановити їх хронологічну послідовність:

- Зборівсько-Збаразька воєнна кампанія;
- битви на Жовтих Водах;
- битва під Корсунем;
- похід на Львів;
- облога Замостя.

Репродуктивна бесіда.

1. Які результати мала Зборівсько-Збаразька кампанія 1649 р.?
2. Які наслідки мала Берестецька битва?
3. Назвіть основні положення Зборівського мирного договору.
4. Назвіть основні положення Білоцерківського мирного договору.

IV. Підбиття підсумків уроку.

Узагальнення. Отже, після переможного походу Б. Хмельницького в 1648 р. і підписання Переяславського перемир'я в лютому 1649 р. із

Річчю Посполитою король Ян II Казимир здійснив каральну експедицію польського війська, що мало рухатися в двох напрямках: з півночі – литовське військо (зупинене Михайлом Кривоносом під Лоевом); із заходу – польське військо (зупинене біля Збаража і Зборова).

Результатом військової кампанії 1649 р. став Зборівський мирний договір, який не відповідав фактичним успіхам Національно-визвольної війни середини XVII ст. Проте він мав виняткове значення для піднесення ідеї української державності, бо вперше в історії українсько-польських відносин Україна здобула визнання політичної самостійності як козацька держава в межах трьох воєводств, що давало змогу гетьманському урядові продовжувати боротьбу за незалежність. Але битва під Берестечком перекреслила попередні здобутки козацької армії, її наслідком став Білоцерківський договір, за умовами якого фактично більшість земель України знову залишилися під владою шляхетської Польщі, тому це спонукало Б. Хмельницького до пошуку союзників у боротьбі за незалежність.

V. Домашнє завдання.

- 1) Опрацюйте текст параграфа.
- 2) Складіть порівняльну таблицю Зборівського і Білоцерківського договорів.
- 3) Визначте, з яких документів подано уривки. Розкрийте значення цих документів для подальшого перебігу Національно-визвольної війни середини XVII ст.

А. «Щодо кількості війська, бажаючи вигідно використати своїх підданих, усвідомлюючи їх послуги для самого себе і Речі Посполитої, дозволяє 40-тисячний реєстр Війська Запорізького упорядкувати гетьманові того ж війська, щоб він був складений відповідно до договору... Гетьман Війська Запорізького має з підписом своєї руки і притисненням військової печатки скласти поіменний реєстр всіх тих, хто буде записаний у козаки, а це для того, щоб козаки залишилися при вільностях козацьких, а всі інші у замках і в шляхетських маєтках своїм панам підлягали... Все, що робилося під час теперішнього замирення з волі Божої, має бути забуте, не повинен Я у жоден пан чинити помсти й покарань».

Б. «Дозволяємо і призначаємо організувати реєстрове військо в числі 20 тис. чоловік. Це військо гетьман і старшина повинні набрати і записати в реєстр, і вони мусять перебувати тільки в маєтках його королівської милості, що містяться у воєводстві Київському, не маючи нічого до воєводств Брацлавського і Чернігівського. А маєтки шляхетські мусять лишатися вільними, і в них реєстрові козаки ніде не повинні лишатись».

- 4) Ви – козацький посол на переговорах у Білій Церкві. Опишіть хід переговорів та їх результати.